IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 21 Issue 2 May 2026

"O‘TKAN KUNLAR" ASARIDA XOLERIK TEMPERAMENTLI OBRAZLAR NUTQINI LINGVISTIK TAHLIL QILISH

Islomova Go‘zal Ilhom qizi
Navoiy davlat universiteti magistranti

Ulug‘murodova Charosxon Shahriddin qizi
Navoiy shahar 1-sonli ixtisoslashtirilgan maktab-internati
ona tili va adabiyot o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.20175105

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘tkan kunlar romanidagi xolerik temperamentli obrazlar nutqining lingvistik xususiyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida obrazlar nutqida uchraydigan emotsional-ekspressiv birliklar, sintaktik qurilmalar, ritorik vositalar hamda pragmatik unsurlar temperamentning til orqali ifodalanish shakllari sifatida o‘rganildi. Asardagi dialog va monologlar misolida xolerik temperamentga xos jo‘shqinlik, keskinlik, hissiy ta’sirchanlik va tezkor munosabat bildirish kabi psixologik belgilar nutqda qanday aks etishi yoritildi. Shuningdek, yozuvchining obraz nutqini individuallashtirish mahorati ham lingvopoetik nuqtai nazardan baholandi.
Kalit so‘zlar: temperament, xolerik, lingvistika, obraz, nutq, psixolingvistika, lingvopoetika, pragmatika, sintaksis, dialog, uslub, psixologizm, xarakteristika, romanchilik.

Abstract: This article analyzes the linguistic features of the speech of choleric characters in the novel O‘tkan kunlar. During the research, emotional-expressive units, syntactic structures, rhetorical devices, and pragmatic elements found in the characters’ speech were studied as forms of expressing temperament through language. Based on dialogues and monologues in the novel, the article explains how psychological traits specific to choleric temperament, such as emotionality, sharpness, strong expressiveness, and rapid reactions, are reflected in speech. In addition, the writer’s skill in individualizing character speech was evaluated from a linguopoetic perspective.
Key words: temperament, choleric, linguistics, character, speech, psycholinguistics, linguopoetics, pragmatics, syntax, dialogue, style, psychologism, characteristics, novel studies.

Аннотация: В данной статье анализируются лингвистические особенности речи холерических персонажей романа O‘tkan kunlar. В ходе исследования эмоционально-экспрессивные единицы, синтаксические конструкции, риторические средства и прагматические элементы, встречающиеся в речи персонажей, были изучены как формы выражения темперамента через язык. На примере диалогов и монологов произведения раскрывается отражение в речи таких психологических признаков холерического темперамента, как эмоциональность, резкость, выразительность и быстрота реакции. Кроме того, с лингвопоэтической точки зрения была оценена авторская индивидуализация речи персонажей.
Ключевые слова: темперамент, холерик, лингвистика, образ, речь, психолингвистика, лингвопоэтика, прагматика, синтаксис, диалог, стиль, психологизм, характеристика, романистика.

Kirish

“O‘tkan kunlar” asari o‘zbek adabiyotining yirik namunalaridan biri bo‘lib, unda inson ruhiyati, xarakteri va nutqiy xususiyatlar chuqur badiiy tasvirlangan. Asarda obrazlarning

temperament belgilari ayniqsa ularning nutqi orqali yorqin namoyon bo‘ladi. Xolerik temperamentli qahramonlar nutqidagi keskinlik, hissiylik, jo‘shqinlik va emotsional-ekspressiv birliklarning faol qo‘llanishi ularning psixologik holatini ochib berishga xizmat qiladi[1].

Bugungi kunda lingvopoetika, psixolingvistika va pragmalingvistika yo‘nalishlarida badiiy matnni antropotsentrik yondashuv asosida tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu jihatdan, Abdulla Qodiriy yaratgan obrazlar nutqini temperament bilan bog‘liq holda o‘rganish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi. Asardagi dialoglar, undov gaplar, ritorik so‘roqlar va sintaktik qurilmalar orqali qahramonlarning ruhiy kechinmalari hamda individual uslubi namoyon bo‘ladi[2].

Mazkur maqolaning maqsadi — “O‘tkan kunlar” romanidagi xolerik temperamentli obrazlar nutqining lingvistik xususiyatlarini tahlil qilish hamda temperamentning til vositalari orqali ifodalanish usullarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot davomida obrazlar nutqidagi emotsional-ekspressiv birliklar, pragmatik vositalar va sintaktik xususiyatlar lingvistik jihatdan tahlil qilinadi.

Asosiy qism

“O‘tkan kunlar” romanida obrazlar xarakterini ochib berishda nutq muhim badiiy vosita sifatida xizmat qiladi. Yozuvchi qahramonlarning ichki ruhiy holati, dunyoqarashi, hissiy kechinmalari va temperament xususiyatlarini ularning gapirish uslubi orqali tabiiy tarzda yoritadi. Ayniqsa, xolerik temperamentga ega bo‘lgan obrazlarning nutqi emotsional-ekspressivligi, keskinligi, tezkorligi va ta’sirchanligi bilan ajralib turadi. Psixologiyada xolerik temperament kuchli hissiy qo‘zg‘aluvchanlik, jizzakilik, tez ta’sirlanish va faol harakat bilan tavsiflanadi. Bunday temperamentga ega insonlarning nutqida ham qat’iylik, buyruqbozlik, keskin ohang va hissiy bo‘yoqdorlik ustunlik qiladi. Asarda aynan shu jihatlar ayrim obrazlarning dialogik nutqida yorqin ifodalangan[6].

Roman qahramonlari orasida xolerik temperament belgilarini ko‘rsatadigan obrazlar nutqida undov gaplar, qisqa va keskin sintaktik qurilmalar, ritorik savollar hamda emotsional-ekspressiv birliklar faol qo‘llanadi. Bunday nutq shakllari obrazning ichki hissiy holatini ochib berishga xizmat qiladi. Masalan, keskin vaziyatlarda qahramonning *“Yo‘q!”, “Bas qil!”, “Nima deding?”* kabi qisqa va qat’iy shakldagi jumlalardan foydalanishi uning tezkor hissiy reaksiyasini ifodalaydi. Bu kabi sintaktik birliklar xolerik temperamentning til sathidagi muhim ko‘rsatkichlari hisoblanadi. Yozuvchi dialoglar orqali obrazlarning ruhiy ziddiyatlarini kuchaytirib, voqealar dramatizmini yanada oshiradi.

Asarda xolerik temperamentli obrazlar nutqida emotsional leksikaning faol qo‘llanishi ham kuzatiladi. Ayniqsa, g‘azab, rashk, norozilik yoki keskin munosabatni ifodalovchi so‘z va iboralar qahramon xarakterini ochishda muhim vazifani bajaradi. Bunday hollarda obrazlar nutqida haqorat ohangiga yaqin birliklar, kesatiq, kinoya va qo‘pollik elementlari paydo bo‘ladi. Lingvistik nuqtai nazardan qaralganda, emotsional-ekspressiv leksika kommunikativ ta’sirchanlikni kuchaytiruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Yozuvchi bu vositalardan foydalanib, qahramonning ruhiy portretini tabiiy va ishonarli tarzda yaratadi. Natijada kitobxon obrazning qanday temperament egasi ekanini uning harakatidan oldinroq nutqi orqali his qiladi.

Abdulla Qodiriy obraz nutqini individuallashtirishga alohida e’tibor qaratgan. Har bir qahramonning gapirish uslubi uning yoshiga, ijtimoiy mavqeiga, dunyoqarashiga va temperamentiga mos ravishda shakllantirilgan. Xolerik temperamentli obrazlar nutqida ayniqsa buyruq gaplarning ko‘p uchrashi kuzatiladi. Bunday gaplar qahramonning boshqalarga ta’sir o‘tkazishga intilishi, ustunlikni qo‘lga olishga harakat qilishi bilan bog‘liq. Masalan, nizoli vaziyatlarda obrazlarning boshqalarga keskin murojaat qilishi yoki tezkor qaror chiqarishi ularning ichki psixologik holatini ochib beradi. Bu esa pragmalingvistik jihatdan nutqning kommunikativ maqsadga yo‘naltirilganligini ko‘rsatadi.

Xolerik temperamentli obrazlar nutqining yana bir muhim xususiyati — intonatsion keskinlikning kuchliligidir. Badiiy matnda intonatsiya to‘liq aks etmasa-da, undov belgilarining faol qo‘llanishi, gaplarning qisqa shaklda kelishi va keskin murojaatlar orqali ohang sezilib turadi. Ayniqsa, dialoglarda ketma-ket kelgan qisqa gaplar qahramonning hissiy bosim ostida ekanini ifodalaydi. Bu holat asardagi dramatik vaziyatlarni yanada ta’sirchan qiladi. Xolerik temperament egalari hissiyotlarini yashirishga moyil bo‘lmagani sababli ularning nutqi tabiiy ravishda jo‘shqin va ta’sirchan tus oladi. Yozuvchi aynan shu nutqiy vositalar orqali obrazlarning psixologik holatini kitobxonga yaqinlashtiradi[6].

Asardagi ayrim ayol obrazlari nutqida ham xolerik temperamentga xos belgilar uchraydi. Ularning hissiyotga tez berilishi, rashk yoki g‘azab paytidagi keskin munosabati nutqda yaqqol namoyon bo‘ladi. Bunday holatlarda dialoglarda hissiy ta’sir kuchayadi, murojaat shakllari qo‘pollashadi va gaplarda keskinlik ortadi. Ayniqsa, oilaviy nizolar yoki ijtimoiy qarama-qarshiliklar aks etgan epizodlarda obrazlarning nutqi orqali ularning ichki ruhiy iztiroblari ochiladi. Bu esa badiiy matnda psixologizmni kuchaytiruvchi muhim omil hisoblanadi. Lingvopoetik jihatdan qaralganda, xolerik temperamentli obrazlar nutqida metafora, kinoya, mubolag‘a kabi uslubiy vositalar ham faol ishlatiladi. Chunki hissiy jihatdan kuchli insonlar o‘z munosabatini oddiy shaklda emas, balki ta’sirchan va kuchli ifoda vositalari orqali yetkazishga moyil bo‘ladi. Shu sababli asardagi ayrim dialoglarda obrazlar keskin tashbehlar yoki kuchaytiruvchi birliklardan foydalanadi. Bu esa nutqning badiiy-estetik qiymatini oshirish bilan birga, qahramon xarakterining temperament xususiyatlarini ham ochib beradi[2].

Roman tilini psixolingvistik nuqtai nazardan o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, temperament va nutq o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjud. Xolerik temperamentli obrazlarning nutqi tezkor, hissiy va ta’sirchan bo‘lib, ular ko‘pincha vaziyatga hissiyot bilan javob qaytaradi. Bunday qahramonlar nutqida mantiqiy izchillikdan ko‘ra hissiy reaksiya ustun turadi. Natijada dialoglarda keskinlik va dramatizm yuzaga keladi. Yozuvchi aynan shu usul orqali voqealarning tabiiyligini ta’minlaydi hamda obrazlarning hayotiyligini kuchaytiradi. “O‘tkan kunlar” romanidagi xolerik temperamentli obrazlar nutqining lingvistik tahlili shuni ko‘rsatadiki, badiiy matnda temperamentni ochib berishda til birliklari muhim vosita vazifasini bajaradi. Obrazlarning emotsional-ekspressiv nutqi, sintaktik keskinlik, undov va ritorik vositalarning faol qo‘llanishi ularning ruhiy holatini chuqur ochishga xizmat qilgan. Shu jihatdan asar nafaqat adabiy-badiiy, balki lingvistik va psixologik tadqiqotlar uchun ham muhim manba hisoblanadi[9].

Badiiy asarda temperamentning nutq orqali ifodalanishi ko‘pincha kommunikativ vaziyat bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi. O‘tkan kunlar romanida xolerik temperamentli obrazlar ayniqsa bahsli, ziddiyatli yoki ruhiy bosim kuchli bo‘lgan holatlarda o‘z xarakterini aniq namoyon qiladi. Bunday vaziyatlarda ularning nutqi odatdagi sokin dialogdan farq qilib, tezkor javob qaytarish, suhbatdosh fikrini bo‘lish, hissiyotga berilib ketish kabi belgilar bilan xarakterlanadi. Bu holat dialog strukturasida ham yaqqol seziladi. Xolerik qahramonlar uzoq mulohazali gaplardan ko‘ra, qisqa va ta’sirchan jumlalarni afzal ko‘radi. Bu esa ularning psixologik portretini ochishda muhim lingvistik vosita hisoblanadi.

Asarda ayrim obrazlarning nutqida qo‘llangan takroriy birliklar ham xolerik temperamentning ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, biror fikrni ketma-ket takrorlash, murojaat shakllarini qayta-qayta ishlatish yoki hissiy urg‘uni kuchaytiruvchi so‘zlardan foydalanish qahramonning ichki hayajonini bildirib turadi. Lingvistik jihatdan bunday takrorlar ekspressiv sintaksis tarkibiga kiradi va matnning hissiy ta’sirchanligini oshiradi. Ayniqsa, g‘azab yoki norozilik holatlarida bir xil sintaktik qurilmalar ketma-ket kelishi obrazning o‘z hissiyotini nazorat qila olmayotganini ko‘rsatadi. Bu esa xolerik temperamentning asosiy psixologik belgilaridan biri sanaladi. Murojaat birliklarining qo‘llanishi ham temperamentni ochib berishda muhim ahamiyatga ega. Xolerik obrazlar suhbat davomida ko‘pincha keskin murojaat shakllaridan foydalanadi. Ularning nutqida buyruq ohangi ustun bo‘lib, murojaatlar hissiy bosim

bilan aytiladi. Ba’zan murojaat shakllari hurmatsizlik yoki istehzo ma’nosini ham anglatadi. Bu esa qahramonning suhbatdoshiga bo‘lgan munosabatini ochib beradi. Ayniqsa, oilaviy yoki ijtimoiy ziddiyat aks etgan epizodlarda bunday nutqiy vositalarning faollashishi obrazlarning ruhiy tarangligini kuchaytiradi[3].

Abdulla Qodiriy dialog qurilishida psixologik pauzalardan ham mahorat bilan foydalangan. Xolerik temperamentli obrazlar nutqida ba’zan gapning to‘liq tugallanmasligi, fikrning keskin uzilishi yoki ko‘p nuqta bilan ifodalangan jimliklar uchraydi. Bunday sintaktik hodisalar obrazning ichki hissiy portlash holatini bildiradi. Chunki xolerik insonlar kuchli hissiyot ta’sirida fikrini oxirigacha aniq bayon eta olmay qolishi mumkin. Yozuvchi ana shu tabiiy psixologik holatlarni til vositalari yordamida ishonarli tarzda tasvirlaydi. Asardagi xolerik obrazlar nutqida xalqona iboralar va jonli so‘zlashuv unsurlarining faol ishlatilishi ham diqqatga sazovordir. Ayniqsa, keskin vaziyatlarda qahramonlarning adabiy me’yorlardan chekinib, oddiy xalq tiliga yaqinlashuvi ularning hissiy holatini tabiiy ifodalashga xizmat qiladi. Bunday nutqiy unsurlar obrazni hayotiylashtiradi va kitobxonning voqealarni real qabul qilishiga yordam beradi. Shu bilan birga, jonli xalq tili elementlari qahramon temperamentining tabiiy va sun’iy bo‘lmagan holda namoyon bo‘lishini ta’minlaydi. Xolerik temperamentli obrazlarning nutqida pragmatik ma’no ham kuchli seziladi. Ular ko‘pincha suhbatdoshga ta’sir o‘tkazish, uni ruhiy jihatdan bosim ostiga olish yoki o‘z fikrini majburan qabul qildirishga urinadi. Shu sababli ularning nutqida buyruq, tahdid, ogohlantirish yoki keskin tanqid mazmunidagi gaplar ko‘p uchraydi. Bu holat pragmalingvistik nuqtai nazardan nutqning perlokutiv ta’sir kuchini oshiradi. Ya’ni obrazning gaplari suhbatdosh ruhiyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatishga qaratilgan bo‘ladi[5].

Roman voqealari davomida ayrim qahramonlarning hissiy holati o‘zgarishi bilan ularning nutqida ham sezilarli transformatsiya kuzatiladi. Xolerik temperamentli obrazlar ruhiy bosim kuchaygan sari yanada keskinroq gapira boshlaydi. Bunda nutqdagi undov birliklari, emotsional so‘zlar va keskin sintaktik qurilmalar soni ortadi. Aksincha, nisbatan sokin vaziyatlarda ularning nutqi ham biroz me’yorlashadi. Bu holat temperamentning doimiy psixologik xususiyat bo‘lishiga qaramay, uning tashqi ifodasi vaziyatga qarab o‘zgarishini ko‘rsatadi.

Asarda aytilgan ayrim kinoyali jumlalar ham xolerik xarakterdagi obrazlar nutqining muhim belgisi sifatida namoyon bo‘ladi. Kinoya orqali qahramon o‘zining noroziligini ochiq aytmasdan, lekin kuchli hissiy fon bilan ifodalaydi. Bunday usul ayniqsa ijtimoiy tengsizlik, oilaviy kelishmovchilik yoki shaxsiy ranjish bilan bog‘liq sahnalarda faol qo‘llangan. Lingvopoetik jihatdan kinoya nutqning estetik ta’sirchanligini oshirsa, psixologik jihatdan obrazning ichki ziddiyatlarini ochib beradi[10]. Shuningdek, xolerik temperamentli obrazlar nutqida tez-tez uchraydigan qarama-qarshi ma’noli birliklar ham ularning ruhiy notinchligini ifodalaydi. Bir gap ichida keskin inkor va tasdiqning yonma-yon kelishi, birdaniga kayfiyat o‘zgarishini bildiruvchi ifodalar qo‘llanishi obrazning hissiyotga beriluvchanligini ko‘rsatadi. Bu esa badiiy matnda dinamizmni kuchaytiradi va voqealar rivojiga dramatik tus beradi. Umuman olganda, roman tarkibidagi xolerik temperamentli obrazlar nutqining lingvistik xususiyatlari tilning fonetik, leksik, sintaktik hamda pragmatik sathlarida namoyon bo‘ladi. Yozuvchi har bir til birligini qahramon ruhiyatini ochishga xizmat qiladigan vosita sifatida qo‘llagan. Natijada obrazlarning temperament xususiyatlari faqat ularning harakati orqali emas, balki nutqiy faoliyati orqali ham chuqur va ta’sirchan ifodalangan[8].

Xulosa

O‘tkan kunlar romanidagi xolerik temperamentli obrazlar nutqining lingvistik tahlili shuni ko‘rsatadiki, badiiy matnda inson ruhiyati va temperamentini ifodalashda til vositalari hal qiluvchi ahamiyatga ega. Asarda qahramonlarning keskin, jo‘shqin va hissiyotga boy psixologik holatlari ularning nutqi orqali aniq ochib berilgan bo‘lib, emotsional-ekspressiv leksika, undov va buyruq gaplar, qisqa sintaktik qurilmalar hamda ritorik savollar xolerik temperamentning

asosiy lingvistik belgilarini tashkil etadi. Tahlillar natijasida ma’lum bo‘ldiki, Abdulla Qodiriy obraz nutqini individuallashtirish orqali har bir qahramonning ichki dunyosi va ruhiy portretini ishonarli tarzda yaratgan. Xolerik temperamentli obrazlar nutqi keskinlik, hissiy kuch va ta’sirchanlik bilan ajralib turadi, bu esa ularni boshqa xarakterlardan aniq farqlaydi. Nutqdagi ohang, so‘z tanlovi va sintaktik tuzilishlar orqali qahramonlarning temperament xususiyatlari yanada yorqin namoyon bo‘lgan. Umuman olganda, tadqiqot natijalari temperament va nutq o‘rtasida bevosita bog‘liqlik mavjudligini tasdiqlaydi. Badiiy matnda til birliklari nafaqat kommunikativ vazifani, balki psixologik ifoda vositasi vazifasini ham bajaradi. Shu bois, mazkur roman lingvopoetika, psixolingvistika va pragmalingvistika yo‘nalishlari uchun muhim ilmiy manba bo‘lib xizmat qiladi hamda badiiy matnni antropotsentrik yondashuv asosida o‘rganishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, Toshkent, 2018. 400 b.
2. Nurmonov A. Lingvistik nazariya asoslari. Sharq nashriyoti, Toshkent, 2012. 256 b.
3. Mahmudov N. O‘zbek tilining pragmatik asoslari. Fan nashriyoti, Toshkent, 2008. 220 b.
4. Yo‘ldoshev B. Badiiy matn lingvopoetikasi. Mumtoz so‘z, Toshkent, 2011. 280 b.
5. Safarov Sh. Pragmalingvistika. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi nashriyoti, Toshkent, 2008. 318 b.
6. Vohidov M. Psixologiya. O‘qituvchi nashriyoti, Toshkent, 2010. 320 b.
7. Rasulov R. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Fan va texnologiya, Toshkent, 2015. 240 b.
8. Hojimuhamedov A. O‘zbek badiiy matnida psixologizm masalalari. Tafakkur nashriyoti, Toshkent, 2016. 276 b.
9. Sayfullayeva R., Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Universitet nashriyoti, Toshkent, 2009. 384 b.
10. Karimov B. O‘zbek adabiyotida obraz va xarakter talqini. Yangi asr avlodi, Toshkent, 2014. 248 b.